

Osmanlı Devleti'nde Halk Sağlığı Kapsamında Verilen Gıda Güvenliği Mücadelesine Bir Örnek: Suni Kahveler*

An Example of Food Safety Struggle in the Scope of Public Health in the Ottoman State:
Substitute Coffees

Elif Gültekinⁱ, Raşit Gündoğduⁱⁱ

ⁱDoç. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD
<https://orcid.org/0000-0002-3241-2347>

ⁱⁱDoç. Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Sağlık Bilimleri Meslek Yüksek Okulu
<https://orcid.org/0000-0003-2274-3764>

ÖZET

Amaç: Bu çalışmanın amacı XIX. yüzyılın önemli halk sağlığı sorunlarından biri olan gıda güvenliği konusunda Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerin gelişimini Osmanlı arşiv belgeleri ışığında suni kahveler örneğinde incelemektir.

Yöntem: Çalışmamızın verileri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) belgelerinden elde edilmiştir. Arşiv kataloğunda 2020 yılının temmuz ayında "suni kahve" anahtar kelimesi ile tarama yapılmış, tespit edilen 32 belgenin tümü çalışmaya dahil edilmiştir. Belgeler yazarlar tarafından transkribe edilmiştir. Ardından kronolojik sıraya konularak içerikleri tahlil edilen belgeler bir olay örgüsü içinde tarafsız bir şekilde değerlendirilmiştir.

Bulgular: Osmanlı Devleti, kahveye alternatif daha ucuz bir içecek olarak çeşitli Avrupa ülkeleri tarafından piyasaya sürülen suni kahveleri denetlemiş, içeriklerinde sağlığa zararlı maddeler bulunması ya da kahve ismiyle satılarak halkı yanıltmaları halinde halk sağlığını tehdit edeceklerinden suni kahvelerin satışına düzenlemeler getirmiştir. Bu uygulamalar sebebiyle ticari olarak zarar gören Avrupa Devletleri ise Osmanlı Devleti'ne siyasi ve diplomatik baskılar uygulayarak çıkarlarını korumaya çalışmıştır.

Sonuç: Osmanlı Devleti, tüm diplomatik ve siyasi baskılara rağmen halk sağlığını korumak için suni kahvelerin satışını denetim altına almıştır. Bu kapsamda suni kahvelerin gümrüklerden geçişi kontrol edilmiş, kahve adı altında satılmaları yasaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halk Sağlığı, Gıda Güvenliği, İkame Kahve

ABSTRACT

Aim: The aim of this study is to examine the development of the measures taken by the Ottoman Empire on food safety, one of the important public health problems of the 19th century, in the light of the Ottoman archive documents in the example of substitute coffee.

Methods: The data of our study were obtained from the Ottoman Archives (BOA) documents of the Presidency of State Archives in Juli 2020. The archive catalog was scanned with the keyword "substitute coffee", and all the detected 32 documents were included in the study. Documents are transcribed by the authors. Then, the documents, whose contents were analyzed by putting them in chronological order, were evaluated in an impartial way in a plot.

Results: The Ottoman Empire inspected the substitute coffees introduced by various European countries as a cheaper alternative to coffee. It has brought regulations to the sale of substitute coffees, as they will threaten public health if they contain substances harmful to health or mislead the public by selling them under the name of coffee. The European States, which were damaged commercially due to these practices, tried to protect their interests by applying political and diplomatic pressures on the Ottoman Empire.

Conclusion: Despite all diplomatic and political pressures, the Ottoman Empire took the sale of substitute coffee under control in order to protect public health. In this context, the transition of substitute coffees through customs was controlled and their sale under the name of coffee was prohibited.

Keywords: Public Health, Food Safety, Substitute Coffee

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2023;13(3):600-609

DOI: 10.31020/mutfd.1284435

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 22 Nisan 2023; Kabul Tarihi - Accepted: 25 Ağustos 2023

İletişim - Correspondence Author: Elif Gültekin <elifgultekin@yahoo.com>

Giriş

Çağdaş anlamda halk sağlığı kavramı, sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan koşullarda gelişmiştir. Sanayi devriminden sonra, başta İngiltere olmak üzere sanayileşen devletlerde fabrikaların artması çevre ve hava kirliliği sorunlarına yol açmıştır. Bunun yanında sanayi kuruluşlarının bulunduğu bölgelere işçi göçleri yaşandığından konut ve altyapı sorunları ortaya çıkmış, bilhassa işçi nüfusun yoğunlaştığı bölgelerde yaşam koşulları son derece sağlıksız hale gelmiştir. Ulaşım imkanlarının artması ile hastalık etkenlerinin dolaşımı da hızlandığından XIX. yüzyıldan itibaren dünya genelinde bulaşıcı ve salgın hastalık tehlikesi yaygınlaşmıştır.¹

Gelişen sanayinin ortaya çıkardığı koşulların XIX. yüzyılda yol açtığı sağlık sorunları bulaşıcı ve salgın hastalıklar ile sınırlı değildir. Örneğin bu dönemde kimya sanayisinin gelişmesi sentetik ilaçlar, taklit ürünler, gıda katkı maddeleri gibi pek çok yeni ürünün geliştirilmesine katkı sağlamış, uluslararası ticari faaliyetlerin artması ise bu ürünlerin piyasayı kuşatmasına yol açmıştır. Bu nedenle insan sağlığı bir başka açıdan daha tehdit edilir hale gelmiştir.^{2,3} Bu çalışmanın amacı XIX. yüzyılın önemli halk sağlığı sorunlarından biri olan gıda güvenliği konusunda Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirleri suni kahveler örneğinde incelemektir.

Bilindiği gibi kahve, Osmanlı topraklarına ilk kez Mısır'ın fethi (1517) sırasında girdikten kısa bir süre sonra tüketimi toplumda hızla yaygınlaşmış bir içecektir. Avrupalıların kahve ile tanışması da Osmanlılar aracılığıyla olmuş, kahve XVII. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupalıların günlük hayatında yer edinmiştir. Kahve tüketiminin Osmanlı coğrafyasından Avrupa'ya kadar yaygın tüketilmesi kahveye talebi arttırmış ve onu değerli bir ticari ürüne dönüştürmüştür. Bu nedenle Avrupalılar, XVI. yüzyıldan itibaren sömürgeleştirdikleri topraklarda XVII. yüzyıldan sonra kahve bitkisi yetiştirmeye başlamışlardır. Böylece kahve, anavatanı olan Habeşistan dışına taşınmış, Hindistan ve Amerika'da da üretilir hale gelmiştir. Bu dönemden sonra Osmanlı toplumunun kahve ihtiyacı Yemen kahvesinin yanı sıra "Frenk"lerin yetiştirip piyasaya sürdüğü kahveler ile de karşılanır olmuştur.⁴

İngiltere, diğer Avrupa ülkelerine karşı sömürgecilik yarışında öne geçmiş olduğundan, sanayi ve ticaretin her alanında olduğu gibi kahve ticaretinde de üstünlüğü kısa süre zarfında ele geçirmiştir. Bu nedenle Avrupa ülkeleri XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngilizlerle ticaret savaşına girmiş, bu durum kahve ticaretini de doğrudan etkilemiştir. Bu hususta ilk adımı atan Prusya Kralı II. Frederick olmuştur. Ülkesinin dış ticaret dengesini iyileştirmek isteyen Frederick, 1766 yılında pahalı denizaşırı kahvelerin özel ithalat ve ticaretini yasaklamıştır. Bahsi geçen yasa, ülkede kahve kıtlığı ortaya çıkardığından kahve çekirdeği kaçakçılığını arttırdığı gibi kahveye alternatif arayışlarını da teşvik etmiştir. Mezkûr arayışların neticesinde hindiba kökünden, kahve yerine kullanılabilecek ikame bir içecek geliştirilmiştir. Hindiba kahvesi olarak anılan bu içecek 1769 yılında Braunschweig'ta üretilmeye başlanmıştır. Bölgedeki hindiba kahvesi fabrikalarının sayısı ise XVIII. yüzyılın sonuna doğru giderek artmıştır.⁵ Çekirdek kahvenin yerine geçebilecek bir diğer içecek, incir kahvesi adıyla yine XVIII. yüzyılın ortalarında Yukarı İtalya'da üretilmiştir.⁶

Napolyon'un 1806 yılında İngiltere'ye uyguladığı ve "kıta ablukası" olarak anılan ekonomik abluka ise ender ve pahalı hale gelen İngiliz yapımı ürünler ve sömürge malları için yerli üretim ikame ürünler arayışını Avrupa kıtasında iyiden iyiye arttırmıştır. Bu bağlamda kimyager ve eczacılar ile teknoloji uzmanları kınakına, indigo, kırmızı, arap zamkı, şeker kamışı gibi ithalat mallarının ikamesini geliştirmeyi büyük ölçüde başardıkları gibi kahve için de yeni ikame ürünler geliştirmişlerdir.⁷ Kıta ablukası döneminde öne çıkan ikame kahvelerden biri de hindiba kahvesi olmuştur. Bu dönemde, *Cichorium intybus* bitkisinin kökünden elde edilen hindiba kahvesinin önemli üreticilerinden biri Heinrich Franck Söhne firmasıdır. Firma, ilk hindiba kahvesi fabrikasını 1828 yılında Württemberg'e bağlı Vaihingern'de açmıştır. 1869 yılında Ludwigsburg'a nakledilen bu fabrika, 1873'ten itibaren incir kahvesi üretimine de başlamıştı. 1879 yılında ise Avusturya'nın Linz şehrine taşınan firma, 1911 yılına gelindiğinde Avusturya-Macaristan Devleti'nin en büyük ikame kahve üreticisi konumuna gelmiştir.⁸

Öte yandan İngiltere'de de ikame kahve üretimi hususunda teşebbüslerde bulunulmuştur. Her ne kadar kitada kahve kıtlığı yaşanmıyor olsa da kahveye ucuz alternatifler arayışı burada da söz konusu olmuştur. İngiltere'de ilk "hazır kahve" 1771'de "kahve bileşiği (coffee compound)" adıyla üretilmiş ve İngiliz hükümeti tarafından patentlenmiştir.⁹ Amerika'da da 1851 yılında bir hazır kahve üretilmiş, bu kahvenin "deneysel kekleri" Amerikan iç savaşı sırasında askerler üzerinde denenmiştir. İskoçya'da ise Paterson & Sons şirketi 1876 yılında "Camp Coffee" adı altında hindibadan kahve benzeri bir içecek üretmeye başlamıştır.¹⁰

Gereç ve Yöntem

Çalışmamızın verileri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) belgelerinden elde edilmiştir. Arşiv kataloğunda 2020 yılının temmuz ayında sürdürülen çalışmalar sırasında "suni kahve" anahtar kelimesi ile tarama yapılmış, tespit edilen 32 belgenin tümü çalışmaya dahil edilmiştir. Belgeler yazarlar tarafından transkribe edilmiştir. Ardından kronolojik sıraya konularak içerikleri tahlil edilen belgeler bir olay örgüsü içinde tarafsız bir şekilde değerlendirilmiştir.

Bulgular

Osmanlı Devleti'nin Suni Kahveler İle Tanışması

Osmanlı Devleti'nin suni kahveler ile tanışması ise Heinrich Franck Söhne firmasının kahvesi aracılığıyla olmuştur. Faaliyetine 1879 tarihinden itibaren Linz'de devam eden fabrika, kısa süre içinde ürünlerini Osmanlı topraklarına ulaştırmış görünmektedir. "Franck Kahvesi" ismiyle piyasaya sürülen bu kahveye halkın rağbetini sekteye uğratmak amacıyla hakkında söylentiler çıkarılmış, içeriğinde Müslüman ve Musevi akaidine göre haram olan domuz kanının bulunduğu dedikodusu yayılmıştır. Bu söylenti üzerine hakikatin anlaşılması amacıyla Kimyager Bonkowski Paşa 1-13 Ekim 1887 tarihleri arasında Linz'e, Heinrich Franck Söhne Fabrikası'na gönderilerek yerinde tahkikat yapması istenmiştir. Bonkowski bu ziyaret sırasında önce fabrikanın genel vaziyetini mümkün mertebe kontrol etmiş, ardından mezkûr kahvenin nasıl hazırlandığını tetkik etmiştir. Ayrıca Franck kahvesinden numuneler edinmiş ve bu numuneleri hem mikroskopla incelemiş hem de kimyasal tahlile tabi tutmuştur. Bu tetkiklerden aldığı neticeye göre Franck kahvesi namıyla satılan terkiple iftiracıların söylediği gibi Müslümanlarla Yahudilerin dini akaitlerince yasaklanmış olan domuz kanı ve diğer hiçbir maddenin bulunmadığını görmüştür. Bu husustaki tasdiknamesini ise 1 Şubat 1888 tarihinde sunmuştur.^{11,12}

Suni Kahvelerin Satışının Denetlenmesi

Bonkowski'nin yerinde yaptığı incelemeler sonucunda verdiği rapor, Osmanlı Devleti'nin suni kahvelere karşı tereddüdünü ortadan kaldırmamıştır. Suni kahvenin haram bir içeriği olmasa da sağlığa zararlı olabileceği ihtimalini göz önünde bulunduran Osmanlı Devleti, bu ürünlerin satışını denetlemeye çalışmıştır. Örneğin 1890 yılının Eylül ayında İstanbul Polis Müdüriyeti, Zabtiye Nezareti'ne, Aksaray'da Kurukahveci Nişan ile Bakkal Apostol'un suni kahve sattıklarına dair bir jurnal göndermiştir. Bunun üzerine Zabtiye Nezareti dükkanları kontrol ettirmiş ve Nişan'ın dükkanında yedi kıyye, Apostol'un dükkanında dört buçuk kıyye suni kahve bulunmuştur. Ardından Zabtiye Nezareti, daha önce suni kahvenin sağlığa zararlı olduğu bildirildiğinden, İstanbul Polis Müdüriyeti'ne tabiplik tarafından yapılacak muayeneye göre muamele yapması talimatını iletmiştir.¹³

Suni Kahvelerin Gümrüklerden Geçişinin Denetlenmesi

Yurt içindeki denetimlerin yanında Osmanlı Devleti suni kahvenin gümrüklerden geçirilmesine karşı da tedbirler almış, suni kahve gümrük tarifelerinde geçişi serbest olan maddeler arasında yer almamıştır.⁴ Bu durum ise 1892 yılında bir mesele haline gelmiştir. Eylül ayında bir miktar Heinrich Franck Söhne kahvesi Trieste Limanı'ndan Avusturya isimli bir gemi ile Girit'e, tüccar Andro Litaki'ye teslim edilmek üzere

gönderilmiş, ancak ürünün adı gümrük tarifesinde yer almadığından, bu malın Ada'ya sokulmasında tereddüt hasıl olmuştur. Ayrıca vilayet tabibinin yaptığı muayene neticesinde sağlığa zararlı olduğuna kanaat getirilmiştir. Ancak mala el konmasının mı, yoksa geldiği geri gönderilmesinin mi daha uygun olacağına karar verilemediğinden merkez idareden görüş istenmiştir. Rüşumat Emaneti'nin durumu Dahiliye Nezareti'ne iletmesinin ardından konu Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmiştir. Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi ise, bundan böyle gelecek kahvelerin gümrüklerde muayene edilmesine ve suni oldukları tespit edilenlerin geri gönderilmesine karar vermiştir. Zira bir süredir Avrupa'da üretilen suni kahvelerin sağlığa zararlı oldukları sabittir. Bu karar hem sefaretlere bildirilmesi için Hariciye Nezareti'ne hem de gazetelerde ilanının sağlanması için Dahiliye Nezareti'ne ve gereğinin yapılması için Rüşumat Emaneti'ne bildirilmiştir.^{14,15}

Gümrüklerdeki Denetimlere Sefaretlerin Tepkisi

Ne var ki Şûrâ-yı Devlet'in kararı, sefaretlere tebliğ edildikten sonra yabancı devletlerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Öncelikle Almanya Sefareti ekim ayında Hariciye Nezareti'ne bir takrir vererek, suni kahveler hakkında alınması planlanan tedbirlere itiraz etmiştir. Osmanlı hükümetinin durumu yanlış değerlendirdiğini ifade eden Almanya Sefareti, gümrüklerden Memalik-i Osmaniye'ye idhal edilecek içecek maddeler hususunda yalnızca yanıltıcı isimlendirmelere ve halk sağlığını tehdit eder şekilde tağşişlere karşı tedbir alınması gerektiğini, böyle bir durumun ise suni kahveler için geçerli olmadığını bildirmiştir. Ardından Almanya Sefareti, bu ürünlerin müşteriler için aldatıcı unsurlar barındırmadığını ve sağlığa zararlı olmadığını herkesçe onaylandığını belirttiikten sonra, buna rağmen suni kahve idhalinin yasaklanmasının ticaret antlaşmalarına ve ticaret serbestliğine aykırı olduğuna dikkat çekmiş, bu nedenle bahsi geçen tedbirlerin tadilini rica etmiştir.¹⁶ Avusturya, Romanya, Rusya, İtalya ve İngilteregibi diğer Batılı devletlerinin sefaretleri de Almanya'ya destek olmuş, birbirinin tamamen aynısı ifadeler içeren takrirlerle bu uygulamayı reddetmişlerdir.¹⁷⁻²¹

Hariciye Nezareti, Almanya Sefareti'nin takririni gereği yapılmak üzere Girit Vilayeti'ne iletmiştir. Girit Vilayeti ise cevaben gönderdiği yazıda, suni kahvelerin geçişine izin vermemelerinin sebebini, meshuk yani dövülmüş olarak gelen bu kahvenin belediye tabibi tarafından yapılan muayenesinde sağlığa zararlı olduğunun anlaşılması olarak belirtmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanan gümrük tarifesinin doğal kahveleri kapsadığını ancak böyle bitkisel bir terkip ile üretilmiş ve sağlığa zararlı olan bir karışımın Osmanlı topraklarına girişi konusunda bir açıklık olmadığını bildirmiştir. Suni kahvelerin, sağlığa zararlı oldukları için gümrüklerden geçişi daha önce Şûrâ-yı Devlet kararıyla yasaklandığından, kendileri tarafından bu konuda yapılacak bir şey olmadığını iletmiştir.²²

Almanya Sefareti, diğer sefaretler de kendisine destek olduğu halde başvurusuna olumlu bir yanıt alamadığından, 1893 yılının ocak ayında yeniden Hariciye Nezareti'ne takrir vermiştir. Suni kahveler hakkında Bâb-ı Âli tarafından alınan tedbirlere 6 Kasım 1892 tarihinde itiraz ettiklerini ve bu tedbirlerin düzeltilmesini istediklerini, fakat bu başvurularına cevap alamadıklarını belirten Almanya Sefareti, Heinrich Franck Söhne firmasının Alman Hariciye Nezareti'ne verdiği ve Osmanlı Sefareti'ne iletilen dilekçesinden; firmanın Avusturya Linz'deki şubesinin Hanya'daki bazı tüccar adına dört sandık hindiba kahvesi gönderdiğinin, ancak Girit'teki memurların Bâb-ı Âli'nin emirlerini gerekçe göstererek bu kahvelerin geçişine izin vermediğinin anlaşıldığını ifade etmiştir. Ardından ilgili ürünün suni kahve değil, kahveye karıştırılmak üzere hindiba tozundan hazırlanmış bir terkip olduğunu, sağlığa zararlı olmadığından halk sağlığını tehdit etmediğini, bu durumun ise Avrupa'da yaygın kullanılmasından bilindiğini, ayrıca firmanın müşterileri yanıltmamak için ürünün çığ kahve tanesine karıştırılarak kullanıldığını belirten her türlü etiketi ürüne koyduğunu, bu nedenle Girit'teki memurlara talimat verilerek, Bâb-ı Âli ve Sefaret anlaşincaya değin ürünün geçişine engel olmamalarının sağlanmasını talep etmiştir.²³

Bu kez 24 Şubat 1893 tarihinde ise Avusturya Sefareti bir takrir göndermiştir. Bahsi geçen takrirden Avusturya Sefareti, Heinrich Franck Söhne firmasının suni kahvesine uygulanan yasağa yabancı sefaretlerin tümünün

yaptığı itirazları hatırlatmış, ancak tedbirlerin düzeltilmesi için iletilen taleplerin henüz yerine getirilmediğini, meselenin kesin bir çözüme kavuşturulmadan önce böylesi bir yasağın Avusturya-Macaristan tebaasından birinin ticareti hakkında uygulanmasına onay vermediklerini beyan etmiştir. Ayrıca alınan tedbirlerin kabul edilebilir olmadığını ısrarla ifade ettikten sonra, hem tüm Avrupa ülkelerinde ürüne ruhsat verildiğini hem de Franck ve mahdumlarının Linz şehrindeki fabrikasının mahsulü olan bu ürünler için daha önce Dersaadet Hıfzısıhha-i Umumiye Müfettişi Bonkowski'nin verdiği şahadetnameyi delil göstererek, bahsi geçen suni kahveler hakkında Girit'teki belediye tabibinin verdiği "sağlığa zararlıdır" raporunun bir yanlışlıktan kaynaklanmış olabileceğini belirtmiştir. Tüm bu nedenlerle Franck ve Mahdumları'nın suni kahvesinin gümrüklerden geçişi hususunda gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmiştir.²⁴

Osmanlı Devleti'nin Sefaretlerin Talepleri Karşısındaki Tutumu

Hariciye Nezareti tarafından Sadâret'e iletilen bu ısrarlı müracaatlar, meselenin Bâb-ı Âli tarafından tekrar değerlendirilmesi ile neticelenmiş, konu Meclis-i Vükela'ya sevk edilmiştir.¹¹ Meclis-i Vükela, olumlu ya da olumsuz bir görüş bildirmeden önce Franck firması mamulü olan suni kahvelerin terkiplerinin bilinmesi gerektiğine kanaat getirerek, Rûsumat Emaneti'nin bu ürünlerden temin etmesini istemiştir.^{25,26} Bu talep üzerine Galata Gümrüğü vasıtasıyla getirilen numuneler 22 Haziran 1893 tarihli ve 28 numaralı Sadaret tezkiresi ile Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye'ye havale edilmiş, oradan da tahlil edilmek üzere Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye iletilmiştir.²⁶

Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye yaptığı incelemeler neticesinde, Avusturya menşeli suni kahvelerin iki ayrı cins ve terkipte olduğunu anlamıştır. Bunlardan Franck kahvesi adını taşıyan, küçük bir ahşap kutuda olup, rengi kavrulmuş ve kaba çekilmiş adi kahveye benzemektedir. Tadı ise başlangıçta hafif ekşi olup sonrasında hafif acılaşımaktadır ve içerken diş altında ince kum taneleri hissedilmektedir. Kavrulmuş hindiba gibi kokan ürün, parmak arasında yoğrulduğunda katı balmumu kıvamına gelmektedir. Sonuç olarak, görünen ve hissedilen özellikleri bakımından rengi dışında kahve ile hiçbir benzerliği bulunmamaktadır. Ürün kahve gibi suda pişirildiğinde ise, esmer renkte köpüğü olan, ekşi-acı lezzette bir içecek elde edilmektedir. Bu içecek, hakiki kahve ile mukayese edilemez bir matbuhtur. Eğer ürün, üzerine kaynar su dökülerek hazırlanırsa, hakiki kahveye nazaran daha iyi çözünmektedir. Franck kahvesinin mikroskop incelemesinde ise hindibaya mahsus olan bitkisel damarlar görünmesinin dışında, kavrulmuş havuç ya da pancar hücreleri ve damarlarına benzer bitkisel unsurlara da rastlanmıştır. Terkipteki bitkisel yağ oranı da hakiki kahveye nazaran daha yüksektir. İçeriğinde hakiki kahve cevherinin eserine bile rastlanmamıştır.^{4,26}

Sultan Fican ismini taşıyan ve kâğıt paket içindeki ikinci çeşit suni kahvenin tahlil sonucunda ise şu hususlar tespit edilmiştir: Bu ürün koyu kahve renkli ve hamur kıvamındadır. Lezzeti önce tatlı sonra acı gelmektedir ve kokusu incire benzemektedir. Hamurun içinde de yer yer incir çekirdeğine benzeyen çekirdekler bulunmaktadır. Kahve gibi suda pişirildiğinde köpüklü, biraz tatlı-acı ve kahve renginde bir matbuh elde edilir ki, bu matbuh Fehling ölçeği vasıtasıyla tetkik edildiğinde %30 oranında glukoz içerdiği anlaşılmaktadır. Mikroskop altındaki muayenesinde ise hindibadan başka incir hücrelerinin mevcudiyeti tespit edilmiştir. Bu numunede kahve cevheri bakıldığında ise kahve cevherinden hiçbir eser olmadığı görülmüştür, ancak kapsülün dibinde az miktarda bitkisel yağa rastlanmıştır.^{4,26}

Sonuç olarak, Franck Kahvesi'nin hindiba ve havuç veya pancardan, Sultan Fican Kahvesi'nin ise kavrulmuş hindiba ve incirden ibaret bir karışım oldukları, ikisinde de kahveden eser bulunmadığı ve hakiki kahvenin kimyasal ve fizyolojik özelliklerini taşımadığı anlaşıldığından, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye bu ürünlerin kahve gibi tüketilmelerini ve kahve adı altında satılmalarını uygun bulmamıştır.²⁶ Ancak Cemiyet, görüşünü 28 Eylül 1893 tarihinde iletinceye değin, Meclis-i Vükela'dan ürünler hakkında kesin bir karar bildirilmediği için Fransa, İtalya, Almanya, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Almanya sefaretleri bu gecikmeden şikayetçi olmuşlar, Osmanlı Devleti'nin suni kahvelere karşı uyguladığı yasak nedeniyle Alman ticaretinin zarara uğradığına dikkat

çekerek yasağın derhal kaldırılması konusunda ısrarcı olmuşlardır.²⁵ Osmanlı Devleti bu süreçte geri adım atmadığı gibi diğer ülkelerin suni kahveleri için de tedbir uygulamıştır. Örneğin Barselona civarındaki fabrikalarda buğday unu, nohut ve sair maddelerden çeşitli şekillerde üretilen suni kahvelere kahve rengi vermek amacıyla üretimleri sırasında kibrit-i nuhâsi gibi kimyasallar kullanıldığı için, bu şekilde üretilen toz ya da tane şeklindeki kahvenin sağlığa zararlı olması nedeniyle Memâlik-i Osmaniye'ye ithal edilmeleri durumunda hakkıyla muayene edilmeleri ve sağlığa zararlı olmadıkları kesin olarak anlaşılmadıkça geçişlerine izin verilmemesi hususunda Orman, Ziraat ve Maadin Nezareti'nden Rüsumat Emaneti'ne talimat iletilmiştir.²⁷

Meclisi Vükela suni kahveler hakkındaki nihai görüşünü Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin görüşü kendilerine 4 Ekim 1893 tarihinde ulaştıktan sonra bildirmiştir. Buna göre; Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin mezkur suni kahveler hakkındaki raporu, bu ürünlerin her ne kadar kahve gibi kullanılmaları uygun olmasa da terkinin zararlı olmadığını bildirdiğinden, ürünlerin ithalinin yasaklanması ile serbest ticaret antlaşmalarına aykırı davranılmış olunacağı gerekçesiyle, bahse konu suni kahvelerin kahve taneleri şeklinde değil toz halinde olmak ve kahve ismiyle değil hindiba tozu vb. isimlerle satılmak koşuluyla ithallerine engel olunmaması gerektiğine kanaat getirilmiştir. Bu karar, sefaretlere iletmek üzere Hariciye Nezareti'ne, gazetelerde ilan edilmek üzere Dahiliye Nezareti'ne ve gümrüklere iletmek üzere Rüsumat Emaneti'ne tebliğ edilmiştir.²⁸⁻³⁰

Gümrüklerde Suni Kahvelerin Geçiş Hakkında Devam Eden Sorunlar

Meclis-i Vükela'nın görüşü doğrultusunda Bâb-ı Âli suni kahve ithali yasağını kaldırmış olmasına rağmen 1894 yılında Suriye, İskenderun, İşkodra ve Yanya gümrüklerinde suni kahvelerin geçişi yeniden sorun olmuştur. Bahsi geçen gümrükler ürünlerin ithaline izin vermediğinden Avusturya sefreti bir takrir daha göndermiş ve suni kahvelerin belli kurallara uymak koşuluyla ithaline izin verildiği halde zorluk çıkaran gümrüklere gerekli uyarıların yapılmasını talep etmiştir.^{31,32} Bunun üzerine Rüsumat Emaneti İskenderiye, Beyrut, Preveze ve İşkodra gümrüklerine gerekli emirleri iletmıştır. Ancak İşkodra Gümrüğü, Franck Söhne firmasının ürettiği suni kahvelerin ithaline engel olmaya devam etmiştir. Bu nedenle Avusturya Sefreti 1895 yılının nisan ayında bir kez daha takrir göndererek, Rüsumat Emaneti'ni bu kahvelerin ithaline engel olunmaması için gerekli tedbirleri almaya davet etmiştir.³³ Rüsumat Emaneti de konu hakkında İşkodra Gümrüğü'nden bilgi talep etmiş, İşkodra Gümrüğü ise ilettiği cevapta, Trieste Limanı'ndan İşkodra'ya gönderilen iki sandık hindiba tozunu teslim alması gereken tüccarların gerekli ordino belgelerini gösteremedikleri için ürünlerin gümrük ambarında bekletildiğini, tüccarların ise bir daha ürünleri sormadığını bildirmiştir. Böylece, ordino gösterilmeden gümrüklerden mal teslimi yapılamayacağı için uygulamada bir hata olmadığı Rüsumat Emaneti tarafından anlaşılmış, durum Avusturya Sefreti'ne aktarılmak üzere Hariciye Nezareti'ne iletilmiştir.³⁴

Aynı yılın ağustos ayında, Avusturya Sefreti bu defa suni kahvelerin geçişine izin vermediği gerekçesiyle Edirne Gümrüğü hakkında Hariciye Nezareti'ne şikayette bulunmuş, ürünlerin alıcısına teslim edilmesini talep etmiştir. Ekim ayında ise, Edirne Gümrüğü'nde bekletilmekte olan iki sandık suni kahve için gümrükte 170 kuruş arziye vergisi talep edildiği gerekçesiyle Avusturya Sefreti yeniden takrir göndermiş ve ürünlerin ilgili kişilere tebligat yapılmadığı için gümrükte kalması nedeniyle bu vergiden feragat edilmesini ve ürünlerin derhal sahibine teslim edilmesini istemiştir.³⁵ Konu Hariciye Nezareti tarafından Edirne Rüsumat Emaneti'ne sorulmuştur. Edirne Rüsumat Emaneti cevaben, gümrüklerine gelen iki sandık suni kahvenin belediye tabibi tarafından muayene edildiğini ve çeşitli kimyasallar içerdiği anlaşıldığından sağlığa zararlı olup olmadığı bilinmediği için Edirne Vilayet-i Celilesi'nin ithalini uygun bulmadığını bildirmiştir. Durumu ürünlerin sahibine iletmişler, tahlil sonucuna güvenmezse harcını ödemek koşuluyla Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret-i Celilesi'ne muayene ettirebileceğini de tebliğ etmişlerdir. Ancak alıcı, bir daha gümrüğe uğramamış ve sandıkları arayıp sormamıştır. Sağlığa zararlı olduğu anlaşılan ürünlerin ithalinin engellenmesine dair daha

önce alınan bir karar bulunduğu için, Edirne Rüsumat Emaneti, uygulamalarında bir uygunsuzluk olmadığını bildirmiştir.³⁶

Avusturya Sefareti, Edirne Rüsumatı'nın verdiği cevap kendisine ulaştıktan sonra yeniden bir takrir göndermiş ve ürünlerin sahibinin, gümrükte yapılan tahlile itibar etmediği için Mekteb-i Tıbbiye'de de tahlil yaptırdığını ancak buradan da aynı neticeyi aldığını, bu durumun ise gümrük depolarının uygun olmayan koşullarında ürünlerin uzun süredir bekletilmiş olmasından kaynaklanmış olabileceğini belirtmiştir. Ardından daha önce de defalarca ifade ettikleri gibi bu ürünlerin Avrupa kimyahanelerinde yapılan tahlillerde halk sağlığına zarar vermediği anlaşıldığından istisnasız tüm Avrupa ülkelerinde kullanımlarına izin verildiğini, Osmanlı Devleti'nin de daha önce ürünlerin zararsız olduğunu tasdik ettiğini ve suni kahvelerin tane şeklinde değil toz halinde olmak ve kahve ismiyle değil hindiba tozu veya sair isimlerle olmak koşuluyla ithaline izin verdiğini ifade etmiştir. Edirne Gümrüğü'ne gelen ve tüm şartları taşıyan suni kahvelerin, talimatnamede yazmamasına rağmen tahlile tabi tutulmasına karşı çıkmış, ayrıca Edirne ve İşkodra gümrükleri dışında bu ürünlerle ilgili bir sorun yaşanmadığına dikkat çekmiştir. Bu nedenle adı geçen iki gümrüğün tahlil uygulamaksızın ürünlerin geçişine izin vermeleri için uyarılmalarını istemiştir.^{27,37-39}

Ancak benzer bir sorun İskenderun Gümrüğü'nde de yaşanmıştır. Mersin Gümrüğü'ne 1896 yılında gelen suni kahvelere tahlil yapılarak sağlığa zararlı oldukları gerekçesiyle geldikleri yere iade edilmeleri bir kez daha Avusturya Sefareti'nin tepkisine yol açmıştır. Bunun üzerine bilgisine başvuru olan Rüsumat Emaneti, 1 Temmuz 1896 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bir tezkire göndererek olayın nasıl gerçekleştiğini açıklamıştır. Buna göre, Mersin Limanı'na gelen 70 çuval suni kahve belediye tabibinin görev yaptığı tahlil komisyonunda incelenmiş, 15 çuval ürünün suni boya ile boyandığı tespit edildiğinden, bu ürünlerin sağlığa zararlı olup olmadığının anlaşılması için numuneleri Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderilerek görüş istenmiştir. Mekteb-i Tıbbiye'de yapılan tahlilde ise suni boya ile boyanmış bu ürünlerin sağlığa zararlı olduğu anlaşılmıştır.³⁶

Suni Kahveler İle İlgili Nihai Uygulama

Avusturya Sefareti'nin, bazı gümrüklerde Heinrich Franck Söhne Firması'nın suni kahvelerine tahlil yapılmasına yönelik itirazları üzerine, konu tekrar Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmiştir. Şûrâ-yı Devlet'in yürüttüğü tahkikat neticesinde, Heinrich Franck Söhne Firması'nın suni kahvelerine bazı gümrüklerde neden tahlil yapıldığı anlaşılmıştır. Buna göre; Barselona civarında üretilen buğday unu, nohut ve diğer başka maddelerden üretilen suni kahvelerin zararlı kimyasal maddeler içerdiği gerekçesiyle gümrüklerde tahlil edilmesi ve zararlı olmadığı anlaşılırsa geçişine izin verilmesi hakkında 1893 yılında alınan karar, Heinrich Franck Söhne suni kahveleri için de uygulanmıştır.²⁷ Daha önce Meclis-i Vükela'nın Heinrich Franck Söhne kahvelerinin sağlığa zararlı olmadığına dair kararı olmasına rağmen, son zamanlarda gümrüklerde yapılan tahliller ile bu ürünlerin bazı zararları gündeme geldiğinden, Şûrâ-yı Devlet ürünlerin yeniden tahlil edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Heinrich Franck Söhne suni kahvelerinin numuneleri, tahlil edilmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gönderilmiştir.⁴⁰

Şûrâ-yı Devlet'in inceleme süreci devam ederken Avusturya Sefareti bir kez daha takrir göndermiş ve son zamanlarda Osmanlı Devleti'nin gelirlerini arttırmak maksadıyla Avusturya-Macaristan Devleti ile siyasi ve ekonomik antlaşmalar üzerinde çalıştığına dikkat çekerek, eğer Avusturya ticaretine zarar veren mezkûr uygulamaya devam edilirse bu antlaşmaların da tehlikeye gireceği şeklinde tehditlerde bulunmuştur.^{40,41}

Tıbbiye'nin ürünler hakkında hazırladığı rapor ise 1896 yılının Eylül ayında Şûrâ-yı Devlet'e ulaşmıştır. Bu rapor, Mekteb-i Tıbbiye'nin 1893 yılında yine Meclis-i Vükela'nın talebi üzerine hazırladığı rapor ile aynı sonuçları içermekte ve bahse konu ürünlerin halk sağlığını tehdit etmemek için kahve adı altında satılamayacağını bildirmektedir.²⁷

Şûrâ-yı Devlet'in nihai kararı elimizde bulunmamaktadır. Ancak Avusturya Sefareti'nin 6 Ocak 1897 ve 5 Nisan 1898 tarihinde verdiği tavrilerden, suni kahvelerin gümrükten geçişinde hala sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır. Avusturya Sefareti, bahsi geçen tavrilerde, gümrüklerde bekletilen Heinrich Franck Söhne firmasına ait suni kahvelerin derhal sahiplerine teslim edilmesini ve bundan sonra bu ürünlerin ithaline engel olunmamasını istemektedir. Zorluk çıkarılmaya devam edilmesi halinde buna artık müsamaha gösteremeyecekleri şeklinde tehditkâr ifadeler kullanmaktadır.³⁸

Suni kahve ismiyle satılan ürünlerin 1902 yılında ise sağlığa zararlı olmaları da saf ve cahil halkı yanılttığı, bu nedenle satışlarına engel olunması yönünde yeni bir talimatın Sadaret'ten ilgili kişilere iletilmesi, suni kahveler ile ilgili nihai uygulamaya ışık tutmaktadır. Bu uygulamadan, başta Avusturya Sefareti olmak üzere yabancı ülkelerin sefaretlerinin tüm ısrarlarına rağmen, suni kahvelerin “kahve” adı altında satışına Osmanlı Devleti'nin müsamaha göstermediği anlaşılmaktadır.⁴²

Tartışma

Osmanlı Devleti dünyadaki gelişmelere paralel olarak, gıda güvenliği konusunda XIX. yüzyıldan itibaren tedbirler alarak halk sağlığını korumaya çalışmış, bu bağlamda suni kahve adı altında satışa sunulan ürünleri de yakından takip etmiştir. Suni kahveler Avrupa'da çekirdek kahveye alternatif arayışları sırasında bulunmuş ürünlerdir. Esasen bu arayışın sebebi kıtlık değil, daha ucuz maliyetli bir ürün geliştirerek ticari gelirleri arttırma kaygısındanadır. Bu bağlamda, Avrupa'da kahve yerine tüketilebilecek bir çeşit ikame kahve imalatı hususunda çeşitli denemeler yapılmış, önceleri arpa, darı, yulaf ve çavdar gibi hububat denendiyse de nihayetinde hindiba ile istenen kıvam elde edilmiştir.⁴³

Ticari gelir kaygısı ile Avrupalıların piyasaya sürdüğü suni kahveler Osmanlı gümrüklerine de ulaşmış, kimi Osmanlı esnafı ya da tüccarı tarafından ticareti yapılmak istenmiştir. Suni kahveler, önceleri gümrük tarifelerinde yer almadığı için geri çevrilmek istenmiş, daha sonra ise gümrüklerde yapılan kimi tahlillerde zararlı madde içerdikleri anlaşıldığından geçişlerine izin verilmemiştir. Sağlığa zararlı olmadığı tespit edildiğinde ise, hakiki kahvenin hiçbir özelliğini taşımadığı halde isminde kahve ibaresinin yer alması halkı yanıltacağından kahve adı altında satılması uygun görülmemiştir.

Ancak Osmanlı Devleti'nin suni kahvelere karşı uygulamak istediği tedbirler veya gümrüklerde yaptığı kontroller, yabancı tüccarların şikayetlerine ve onları temsil eden elçiliklerin konuya müdahil olmasına yol açmıştır. Üstelik konu, Almanya menşeli bir firma olan Heinrich Franck Söhne firmasının Avusturya'nın Linz eyaletindeki şubelerini ilgilendiren bir mesele olmasına rağmen, bu konuda tüm Avrupa devletlerinin bir araya gelerek ortak bir tavır ile Osmanlı Devleti'ne karşı ses yükselttiği görülmektedir. Bu durumun en önemli sebebi Berlin Antlaşması sonrasında Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti ile ilgili meselelerde ortak hareket etme ilkesini benimsemiş olmalarıdır.⁴

Osmanlı Devleti'nde gıdalarda tağşiş vakaları, ikame gıda ürünleri, gıda katkı maddeleri gibi sorunlar bilhassa yabancı devletlerle ticari ilişkilerin arttığı 1850'lerden itibaren artış göstermiştir.⁴⁴ Gıda sahtekarlıklarının artarak halk sağlığını tehdit etmeye başlaması ise, 1885 yılında kurulan Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu'nda bu sorunla mücadele için esaslar belirlenmesini gerekli kılmıştır. Bu tarihten itibaren İstanbul'daki belediye daireleri esnafın sattığı gıda ürünlerini denetlemeye başlamıştır. Gümrüklere gelen gıdalar da gümrük laboratuvarları tarafından analize tabi tutulmuştur.^{45,46} Ancak bu durum tüccarlar ve esnafın zaman zaman yetkililerle karşı karşıya gelmesine yol açmıştır. Anlaşmazlık yaşanan durumlarda Mekteb-i Tıbbiye'nin laboratuvarlarında tahlillerin tekrar edilmesi gibi tedbirlere başvurulduysa da, yabancı tüccarların yaşadıkları sıkıntılar nedeniyle sefaretlerin duruma müdahil olması zaman zaman siyasi krizlere yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin gıda güvenliği ve halk sağlığı kapsamında suni kahvelere karşı uygulamak istediği tedbirler de Batılı devletler tarafından serbest ticaret antlaşmaları gerekçe gösterilerek itirazlarla karşılanmıştır. Batılı devletler

serbest ticaretin ihlal edildiği iddiasıyla Osmanlı Devleti'ni diplomatik baskı altına almak istemişler, ticari faaliyetlerini kontrollerden azade şekilde sürdürmek için uğraş vermişlerdir.⁴⁷

Sonuç

Osmanlı Devleti, halk sağlığını gözetmek amacıyla gıda güvenliği konusunda tedbirler almış, bu kapsamda suni kahve adı altında piyasaya sürülen ürünleri de denetime tabi tutmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin gıda güvenliği ve halk sağlığı kapsamında aldığı tedbir kararlarını uygulaması, içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi koşullar dolayısıyla kolay olmamış, yabancı ülke elçiliklerinin diplomatik baskılarına maruz kalmıştır.

Bilgi

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir. Herhangi bir fondan ya da finans kaynağından destek alınmamıştır.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Elif Gültekin: Fikir, tasarım, danışmanlık/denetleme, veri toplama ve işleme, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme, kaynak sağlama.

Raşit Gündoğdu: Veri toplama ve işleme, kaynak taraması, eleştirel inceleme, kaynak sağlama.

Kaynaklar

1. Ringen K. Edwin Chadwick, the Market Ideology, and Sanitary Reform: On the Nature of the 19th-Century Public Health Movement. *International Journal of Health Services* 1979;9(1):107-120.
2. Berman A. JBA Chevallier, Pharmacist-Chemist: A Major Figure in Nineteenth-Century French Public Health. *Bulletin of the History of Medicine* 1978;52(2):200-213.
3. Jones MM, Benrubi ID. Poison Politics: A Contentious History of Consumer Protection Against Dangerous Household Chemicals in the United States. *American Journal of Public Health* 2013;103(5):801-812.
4. Kütükoğlu M. Osmanlı Ülkesinde Avrupa Sun'i Kahvesi. *Kaynaklar Dergisi* 1988;6:44-50.
5. Teuteberg HJ. Kaffee. İçinde: *Genußmittel. Ein Kulturgeschichtliches Handbuch*. Ed. Hengarter Th. Merki CM. New York: Campus Verlag, 1999, 81.
6. Kornauth C. Zur Beurtheilung der Kaffeesurrogate. *Angewandte Chemie* 1891;4(21):645-647.
7. Vaupel E. Napoleons Kontinentalsperre und ihre Folgen. *Hochkonjunktur der Ersatzstoffe*. İçinde: *Chemie in Unserer Zeit*, 2006, 40, 306–315.
8. *Industriegeschichte*.ord [internet]. [cited: 2.8.2022]. Available from: http://industriegeschichte.at/Betriebe/Franck/Franck_3.html
9. Smith SD. Accounting for Taste: British Coffee Consumption in Historical Perspective. *The Journal of Interdisciplinary History* 1996;27(2):183-214.
10. Morris J. Comment: Chocolate, Coffee and Commodity History. *Food and History* 2014;12(1):201-209.
11. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, 190/14196.
12. BOA, HR.TO, 168/101.
13. BOA, Y. PRK. ZB, 6/6.
14. BOA, BEO, 72/5326.
15. BOA, HR.İD, 1265/43.
16. BOA, HR.İD, 2020/1.
17. BOA, HR.İD, 2020/6.
18. BOA, HR.İD, 2020/7.
19. BOA, HR.İD, 2020/3.
20. BOA, HR.İD, 2020/5.
21. BOA, HR.İD, 2020/2.
22. BOA, HR.İD, 1265/43.
23. BOA, HR.İD, 2020/4.
24. BOA, HR.TO, 168/101.
25. BOA, BEO, 273/20453.
26. BOA, BEO, 226/16946.
27. BOA, ŞD, 586/31.
28. BOA, MV, 76/90.

29. BOA, BEO, 294/22031.
30. BOA, DH.MKT, 161/11.
31. BOA, BEO, 455/34070.
32. BOA, HR.İD, 2020/8.
33. BOA, HR.İD, 2020/9.
34. BOA, HR.İD, 1265/46.
35. BOA, HR.İD, 1265/47.
36. BOA, HR.İD, 1265/48.
37. BOA, HR.İD, 2020/10.
38. BOA, HR.İD, 2020/11.
39. BOA, HR.İD, 2020/12.
40. BOA, ŞD, 2672/29.
41. BOA, HR.İD 2020/13.
42. BOA, BEO_763_57181.
43. Kuzucu K. Osmanlı'nın Son Döneminde Uluslararası Kaçakçılığa Konu Olan "Tokat Çayı"nın Serüveni. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Bildirileri Cilt 1; Tokat: Özyurt Matbaacılık; 2013; 183-196.
44. Günergun F. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905). I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara: TTK; 1992; 245-247.
45. Yıldırım N. Osmanlı Devleti'nde Gıda Kontrolüne Bakış. İçinde: 14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar-Hastaneler-Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2014; 54-69.
46. Dölen E. 1870'li Yıllarda Mekteb-i Tıbbiye Laboratuvarında Yapılan Analiz ve İncelemeler. Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi 1992;2:145-159.
47. Gözel-Durmaz O. Osmanlı'da Gıda Güvenliği: Halk Sağlığı ve Uluslararası Ticaret Kısacında Mahlût Zeytinyağları Meselesi. Osmanlı Araştırmaları 2019;54;277-305.